

واکاوی تأثیر تعامل و رضایت‌مندی از مساجد محله‌ای بر کیفیت پایداری اجتماعی شهروندان در مناطق شهری (شهر مشهد)^۱

دکتر سید هادی حسینی^۲

فاطمه نوروزیان^۳

چکیده

مساجد یکی از نمودهای مهم جهان بینی اسلامی در قلمرو شهرهای جهان اسلام هستند که همواره تنوعی از کارکردهای مختلف را در شهرها بر عهده داشته‌اند. از میان کارکردهای متنوعی که مساجد همواره نقش آفرینی می‌کرده‌اند، محور اصلی این پژوهش بر بررسی کارکردهای اجتماعی مساجد در جامعه معاصر و به طور خاص، فهم چگونگی ارتباط میان مساجد با پایداری اجتماعی استوار گردیده است. پژوهش با استفاده از روش پیمایشی و پرسشنامه محقق ساخته انجام گردید. جامعه‌ی آماری پژوهش شهروندان بالای ۲۰ سال شهر مشهد و نمونه‌ی آماری برابر با ۴۰۰ نفر است. محلات هدف شامل محله‌ی کوثر، سجاد، طلاب، قائم و محله‌ی میثم است. یافته‌های پژوهش، گویای تأثیر مثبت نقش مساجد و کمیت و کیفیت ارتباط شهروندان با آنها در شکل‌گیری پایداری اجتماعی در محلات منتخب می‌باشد. بررسی‌ها نشان داد؛ کیفیت عملکرد مساجد و تنوع عملکردی آنها که باعث افزایش رضایت‌مندی شهروندان از مساجد می‌گردد، در ارتقاء پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن همچون تعلق مکانی، مشارکت اجتماعی، سرمایه‌ی اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی تأثیرگذار بوده است. نتایج گویای وجود همبستگی معنی‌داری و مستقیمی میان تعامل با مسجد و پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن می‌باشد. یافته‌های توصیفی نیز نشان می‌دهد که با بهبود تعامل افراد با مساجد، کیفیت پایداری اجتماعی آنها نیز ارتقاء یافته است.

واژگان کلیدی: پایداری اجتماعی، مسجد، محلات، مشهد

۱. این مقاله برگرفته از یافته‌های پایان نامه کارشناسی ارشد می‌باشد

۲. استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، مرکز پژوهشی علوم جغرافیایی و مطالعات اجتماعی، دانشگاه حکیم

سبزواری، سبزواری، ایران (نویسنده مسئول). Sh.hosseini@hsu.ac.ir

۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا و علوم محیطی، دانشگاه حکیم سبزواری،

سبزواری، ایران. f_noroozian@yahoo.com

۱. مقدمه و بیان مسئله

شهرها همواره یکی از مهم‌ترین نمودهای اصلی جهان بینی و فرهنگ و حیات اجتماعی بوده اند که به واسطه‌ی ساختارهای عینی خود، بسیاری از ابعاد پیدا و پنهان متأثر و منتج از این جهان بینی و فرهنگ را به نمایش می‌گذارند (دانش، ۱۳۸۹: ۱۵). این موضوع قطعاً در خصوص جهان‌بینی و فرهنگ اسلامی نیز مصداق می‌یابد و شهرهایی که در طول تاریخ در قلمرو سیاسی و فرهنگی جهان بینی اسلامی شکل گرفته‌اند، نمودهای این جهان بینی و فرهنگ را در چشم‌انداز فضایی و ساختار کالبد خود به شکل‌های مختلف به نمایش گذارده‌اند.

یکی از نمودهای مهم تأثیر جهان‌بینی و فرهنگ اسلامی در قلمرو شهرهای جهان اسلام، مساجد می‌باشند. در واقع یکی از مهمترین عناصری که در چشم‌انداز و منظر شهری اکثریت قریب به اتفاق شهرهای قلمرو اسلامی، خودنمایی می‌کند و به نوعی تبدیل به یکی از نشانه‌ها و عناصر هویتی مهم آنها گشته است، مساجد هستند (سعود، ۲۰۰۲؛ خدایی و تقوایی، ۱۳۹۰؛ جبارپور و دیگران، ۱۳۹۷؛ سلیم حکیم، ۱۳۸۱؛ دانشپور و شیر، ۱۳۹۴؛ شریفی و مورایاما، ۲۰۱۳). آنها نخستین نماد فضایی جهان بینی اسلامی، تجلی‌گاه نظام توحیدی اسلام (شاطریان و دیگران، ۱۳۹۴) و قلب تپنده‌ی حیات اسلام و کانون و محور فعالیت‌های جامعه اسلامی بوده‌اند (متین و لطیفی، ۱۳۹۸: ۵۴).

مساجد از همان آغاز شکل‌گیری خود در شهر مدینه و توسط حضرت محمد (ص)، کارکرد و نقش آفرینی خود را در جامعه، منحصر به کارکرد عبادی نکردند و در طول تاریخ اسلام در کنار کارکرد عبادی، به تناسب شرایط و احوال زمانه، کارکردهای مختلفی چون آموزشی و تربیتی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، نظامی، اقتصادی و... را بر عهده گرفته‌اند. همین موضوع باعث شده بود که در گذشته، مساجد به ویژه مساجد جامع، نقشی مهم و تعیین‌کننده در تعریف مراکز شهرها و مراکز محلات شهری داشته باشند و به تبع آن نقشی مهم در حیات اجتماعی روزمره شهروندان ایفا نمایند. اما متأسفانه در دوران معاصر، هم در شکل‌یابی شهرها و هم در مدیریت شهرها، کمتر نقش محوری برای مساجد تعریف شده است و به مرور زمان، مساجد از نهادی با تنوع کارکردی در حوزه‌های گوناگون، تبدیل به نهادی عمدتاً تک‌عملکردی (کارکرد عبادی) شده‌اند و در ساختار فضایی و کالبدی شهرها نیز، جایگاه و تصویر مساجد کمتر به چشم می‌آید. در واقع امروزه مسئله‌ی مهم این است که در جامعه‌ی اسلامی بسیاری از سنت‌های اسلامی در

شهرسازی مورد غفلت واقع شده و شهرها رنگ و جلوه‌ی غیر اسلامی به خود گرفته‌اند. در ایران نیز که کشوری اسلامی با سابقه‌ی دیرینه‌ی شهرنشینی به ویژه در دوره‌ی اسلامی است، به واسطه‌ی تحولات یک قرن اخیر، شهرهای آن ماهیت اسلامی خود را از دست داده‌اند. سیمای کلی شهرهای مانیز تا حد زیادی عاری از مفاهیم اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی شده است و حضور مساجد در شهرها، به عنوان مهم‌ترین عنصر ساختار شهر، بسیار کم‌رنگ شده است و نقش آن در سازمان‌دهی فضای شهرهای اسلامی نادیده گرفته شده است.

بر این اساس و با توجه به اینکه در سال‌های اخیر بحث تدوین الگوی ایرانی و اسلامی پیشرفت در نهادهای سیاستگذار و محافل دانشگاهی مورد توجه و اهتمام قرار گرفته است و همچنین با توجه به سابقه‌ی طولانی اندیشه و جهان‌بینی اسلامی در ساخت محیط‌های انسانی و ایجاد کیفیت برتر زیست برای شهروندان و مسلمانان و نقش مساجد به عنوان خانه‌ی خدا و محور توحید و توانمندی آن‌ها در ایفای کارکردهای مختلف، این تحقیق بر محور این دغدغه قرار گرفته است که در دوران معاصر و شهرهای کنونی ایرانی (و البته اسلامی) چگونه می‌توان دوباره مساجد را به عنوان نشانه‌ای از توحید و نشانه‌ای از یک شهر متعلق به جغرافیای تمدن اسلامی به زندگی روزمره شهروندان بازگرداند؟

از میان کارکردهای متنوعی که مساجد همواره نقش آفرینی می‌کرده‌اند، محور اصلی این پژوهش بر بررسی کارکردهای اجتماعی مساجد در جامعه‌ی معاصر استوار گردیده است. دلیل تأکید بر این بعد کارکردی مسجد را از دوزاویه می‌توان تشریح نمود. نخست آنکه به نظر می‌رسد بعد از کارکرد عبادی، کارکرد اجتماعی و فرهنگی مساجد، یکی از مهم‌ترین نقش‌هایی بوده است که مساجد در طول تاریخ اسلام و حتی دوره‌ی معاصر بر عهده داشته‌اند. به عنوان نمونه می‌توان به نقش مساجد در اوایل انقلاب اسلامی در ایجاد همبستگی و انسجام اسلامی، ترویج روحیه مشارکت در شهروندان، ترویج حس اعتماد نسبت به سایر شهروندان و مؤمنان، ایجاد سرمایه‌ی اجتماعی و .... اشاره نمود و دوم آنکه طی دهه‌های اخیر با مطرح شدن نظریه‌ی توسعه‌ی پایدار، موضوع پایداری اجتماعی و توسعه‌ی اجتماعی پایدار در ادبیات بین‌المللی و ملی جایگاه ویژه‌ای را در پژوهش‌های مربوط به توسعه پایدار و پایداری شهری به خود اختصاص داده است. در واقع در فرآیند پایداری، یکپارچگی مؤلفه‌ها و ابعاد مختلف براساس ارزش‌ها و اولویت‌های اجتماع است و بعد اجتماعی به این دلیل مهم است که هر چیزی و هر اتفاقی در

درون زمینه‌ی اجتماعی روی می‌دهد و تمامی تأثیرات محیطی و تعاملات اقتصادی نتیجه‌ی ارزش‌های اجتماعی هستند (بوهانان^۱، ۲۰۰۵).

۲. اهداف و سؤالات پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، مطالعه و بررسی چند و چون تأثیرگذاری مساجد در شهر معاصر ایرانی (نمونه‌ی مطالعه شهر مشهد) بر کیفیت تعاملات اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی (به طور خلاصه پایداری اجتماعی) شهروندان می‌باشد. بر این مبنا، سؤال اصلی که این پژوهش به دنبال پاسخگویی است، این است که آیا کیفیت کارکردی و کالبدی مساجد و نقش آنها در ترغیب شهروندان به حضور و مشارکت در فعالیت‌های مختلف مساجد می‌تواند زمینه را برای بهبود و ارتقاء تعاملات اجتماعی و ایجاد پایداری اجتماعی در محلات شهری و میان شهروندان فراهم نماید. فهم و شناخت بیشتر این ارتباط و کیفیت پاسخ به سؤال تحقیق، علاوه بر اینکه خواهد توانست به فهم چگونگی احیاء نقش‌ها و کارکردهای متنوع مساجد به ویژه کارکردهای اجتماعی آنها در شهر معاصر کمک نماید، بلکه می‌تواند در کم و کیف نقش آفرینی مساجد در دستیابی به توسعه‌ی پایدار شهری و ایجاد پایداری اجتماعی در مناطق شهری تأثیرگذار باشد.

۳. چهارچوب مفهومی پژوهش

دین اسلام برای عرصه‌های مختلف زندگی انسان دارای اصول و معیارهایی است و با توجه به آنکه دین اسلام ذاتاً، دینی شهری پنداشته می‌شود (پورا احمد و موسوی، ۱۳۸۹؛ سیهانگیر^۲، ۲۰۰۴؛ سعود^۳، ۲۰۰۲)، قطعاً این معیارها و اصول، حوزه‌ی معماری و برنامه‌ریزی شهری را نیز دربرمی‌گیرد (مرتضی، ۱۳۸۷: ۷). بر همین اساس نیز مفهوم شهر اسلامی، یکی از کلید واژه‌های مهمی است که همواره مورد توجه مستشرقین و پژوهش‌گران کشورهای اسلامی بوده است. در یک مرور کلی، و ویژگی‌های شهرهای اسلامی را می‌توان در سه قلمرو کلان کالبدی، اجتماعی و اقتصادی تفکیک نمود (پورا احمد و موسوی، ۱۳۸۹: ۲). بررسی پژوهش‌های مرتبط با شهر اسلامی

1. Bohannan
2. Cihangir
3. Saoud

نشان می‌دهد که توجه به عناصر کالبدی-فضایی شهرهای اسلامی همچون وجود بازار، وجود مسجد، ارگ و محلات در بسیاری از این پژوهش‌ها، باعث گردیده است تا وجوه اجتماعی و فرهنگی شهر اسلامی کمتر مورد مذاقه و بررسی قرار گیرد و این در حالی است که دین اسلام، اساساً دینی اجتماعی می‌باشد و عملیاتی شدن بسیاری از اصول و ارزش‌های آن در متن اجتماع معنی پیدا می‌کند. هشام مرتضی (۱۳۸۷) اسلام را در برگیرنده‌ی بسیاری از اصول نظام اجتماعی می‌داند که سبب هماهنگی زندگی و ارتقاء ابعاد اجتماعی و فرهنگی و حتی کالبدی می‌شود.

با توجه به اهمیت بعد اجتماعی- فرهنگی در اسلام، بدون شک در شکل‌گیری عناصر و نمادهای دینی و اسلامی همچون مساجد نیز، توجه به کارکردهای عبادی، اجتماعی و فرهنگی آنها بیش از کارکرد ظاهری آنها مدنظر می‌باشد. مساجد به عنوان خانه‌ی خدا بر روی زمین، مهمترین و عالیترین نمود و نشانه حاکمیت توحید در مناطق مختلف می‌باشند، کما اینکه با ورود حضرت رسول (ص) به مدینه نیز، اولین بنایی که در این شهر ساخته شد، مسجد شهر بود. مساجد در شهرهای جامعه‌ی اسلامی از آنچنان ارزش و اهمیتی برخوردار بودند که هم به لحاظ معماری داخلی و نمای بیرونی و هم به لحاظ موقعیت مکانی و جغرافیایی از جایگاه ویژه‌ای نسبت به سایر ساختمانها و اماکن شهر برخوردار بوده‌اند (نقی‌زاده، ۱۳۷۴: ۵۲) و مهم‌تر آنکه در برخی دوره‌ها، وجود مسجد جامع ملاک تمایز شهر از روستا بوده است (پورجعفر، ۱۳۷۸: ۵۶ در اعظمی و دیگران، ۱۳۹۳: ۳).

نکته‌ی مهم دیگر در ارتباط با اهمیت مسجد، کارکردهای متنوعی است که این مکان در طول تاریخ در حیات جامعه‌ی اسلامی داشته است، چنانکه مجموعه‌ی این کارکردها، مسجد را از یک مکان عبادی صرف، به نهادی تبدیل می‌کند که فعالانه در عرصه‌ی حیات فردی و اجتماعی مسلمانان نقش آفرین می‌باشد (لب‌خندق و هاشمیان، ۱۳۹۲: ۱۳۸). آنها از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر، مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به حل و فصل امور مردم می‌پرداخته‌اند (ایلکا و ایلکا، ۱۳۹۲: ۴۶). در واقع «مسجد» صرفاً محلی برای ارتباط با خدا نبود، ارتباط با جامعه و امت نیز در دستور کار قرار می‌گرفت و میان «مسجد» و «اجتماع» و امور مربوط به آن پیوندی همیشگی برقرار بود. یکی از موفقیت‌های شگفت‌انگیز پیامبر را باید در همین پیوند «مسجد و مردم» و یا به تعبیری پیوند «دین و دنیا» از طریق «مسجد» جست و جو کرد (جوان آراسته، ۱۳۸۶: ۱۴۰).

با مطرح شدن نظریه‌ی توسعه پایدار شهری و به ویژه تأکید بر لزوم توجه به مقتضیات مکانی و زمانی و مختصات فرهنگی- اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی و سیاسی جوامع در قالب دستور کار ۲۱ محلی (فصل اول- بند ۶- این برنامه در هر کشور بسته به شرایط و امکانات و اولویت های متفاوت آن ..... به اجرا در خواهد آمد)، توجه به نقش و جایگاه مسجد به عنوان عنصر شاخص شهرهای اسلامی در دستیابی به توسعه پایدار شهری طی سال های اخیر جلب شده است و توجه به استفاده از ظرفیت های مساجد و تنوع کارکردهای اجتماعی آنها در ایجاد پایداری اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است.

تاکنون دامنه‌ی گسترده‌ای از مفاهیم در خصوص پایداری اجتماعی همچون سرمایه‌ی اجتماعی، اجتماعات پایدار، تاب‌آوری اجتماعی، توسعه‌ی اجتماعی، ظرفیت اجتماعی و رفاه و محرومیت اجتماعی به کار رفته که حاصل تغییر نگرش به مفهوم توسعه به معنای عام آن می باشد (بارون^۱، ۲۰۰۲). پایداری اجتماعی مفهومی چند بعدی با دامنه گسترده‌ای از معانی بر محور این سؤال اساسی است که «اهداف اجتماعی توسعه پایدار کدامند» (لیتیگ و گرایسلر^۲، ۲۰۰۵). بانک جهانی، پایداری اجتماعی را به معنای حفظ سرمایه‌ی اجتماعی می داند (پورطاهری و دیگران، ۱۳۸۸: ۸). از نظر تین^۳ (و دیگران، ۲۰۰۲)، چهار معیار اصلی توسعه‌ی پایدار اجتماعی عبارت از عدالت اجتماعی، همبستگی اجتماعی، مشارکت و امنیت می باشد. مورفی^۴ (۲۰۱۲) ارکان پایداری اجتماعی را شامل عدالت، مشارکت، آگاهی برای پایداری و همبستگی اجتماعی معرفی می کند. دمپسی^۵ (۲۰۱۱) پس از بررسی ابعاد مختلف توسعه‌ی پایدار، مؤلفه‌هایی چون برابری اجتماعی، حس تعلق مکانی، مشارکت در گروه‌ها و شبکه‌ها و امور مختلف، تعاملات اجتماعی، پایداری اسکان و ایمنی و امنیت به عنوان عوامل شکل دهنده‌ی پایداری اجتماعی معرفی می کنند.

۱-۳. نقش مساجد در پایداری اجتماعی

مشارکت‌های مذهبی محلی از طریق مکانیزم‌هایی چون تقویت گروه‌های دوستی و دریافت

1. Barron
2. Littig & Griessler
3. Thin
4. Murphy
5. Dempsey

حمایت‌های اجتماعی برای اعضای گروه، اثرات مطلوب اجتماعی همچون؛ ارتقای سطح سرمایه اجتماعی، ارتقای امنیت محله (براون و همکاران، ۲۰۰۹)، علاقه به محیط زندگی، اعتماد اجتماعی در مردم (قرایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۵) را به همراه دارند. از این رو در جوامع اسلامی مسجد به عنوان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شهر اسلامی می‌تواند در تقویت شاخص‌های پایداری اجتماعی نقش چشمگیری ایفا کند.

مسجد در فراهم کردن زمینه برای تمایل و انگیزش افراد به حضور در اجتماعی منسجم، نقش اساسی ایفا می‌کند. این نقش‌آفرینی از دو نظر انجام می‌گیرد؛ نخست، مبتنی بر هنجار مشترک ایمان و با مصادیق عملی اقامه‌ی نماز، ایتای زکات و عدم خشیت از غیر، سبب تولید هنجارهایی مانند احساس هویت جمعی، تعهد، تعاون، مساعدت متقابل، صمیمیت و صلابت و قوام جمعی می‌شود و دوم، مبتنی بر اعتماد است که شفافیت و صراحت، حسن ظن، مبنای قرار دادن اعتماد افراد به امام جماعت برای احراز وثاقت امام جماعت، و جلوگیری از بروز و ظهور طبقات اجتماعی از مصادیق اعتماد‌درا در نهاد مسجد است. این دو جنبه، سبب انگیزش افراد برای حضور در نهاد مسجد و اجتماع آن شده و موجب تحقق سرمایه‌ی اجتماعی با محوریت نهاد مسجد می‌شود (موسوی مقدم و محمدی، ۱۳۹۵: ۱۵۷).

اعتماد اجتماعی یکی از مؤلفه‌های مهم پایداری اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی می‌باشد که مساجد نیز نقش مهمی در شکل‌گیری، ارتقاء و تثبیت آن می‌توانند ایفا نمایند. شاکله و بن مایه‌ی مسجد، مرکب از امام جماعت و مأمومین است و همه‌ی کارکردهای مسجد به نحوی از این دو نشأت می‌گیرد. بررسی روایات پیرامون ارتباط متقابل بین امام جماعت و مأمومین و نیز بین مأمومین و نقش‌هایی که هریک به تناسب جایگاه خویش دارند، مؤید این مطلب است که ساختار ارتباطی بین این عناصر به گونه‌ای طراحی شده است که اعتمادزایی جزء جدایی‌ناپذیر آن است (موسوی مقدم و محمدی، ۱۳۹۵: ۱۵۳). از سوی دیگر، از آنجایی که معیار عدالت و وثاقت امام جماعت، اولین شرط برای اقتدا به او برای نماز جماعت می‌باشد، ساختار مسجد باعث می‌گردد که در صورتی که حتی اگر خود شخص امام جماعت را شناسد، می‌تواند به واسطه‌ی اعتماد دیگران به آن فرد، به او اقتدا کند. این ساختار باعث می‌گردد تا حسن ظن نسبت به دیگران در جامعه شکل گرفته و زمینه ساز ارتقاء اعتماد اجتماعی در جامعه گردد.

تنوع کارکردی مساجد در طول تاریخ اسلام، باعث گردیده که همواره در این مکان‌ها علاوه

بر تشکیل مراسم عبادی، نماز، جلسات وعظ و ارشاد، حلقه‌های درس و بحث نیز در آن تشکیل می‌شده است. این تنوع کارکردی و برگزاری مراسم‌های مختلف موجب تقویت شبکه‌های اجتماعی در جامعه می‌گردد. کسانی که بطور منظم در فعالیت‌های مذهبی شرکت می‌کنند، شبکه اجتماعی قوی‌تر و گسترده‌تری دارند؛ شرکت در این فعالیت‌ها باعث می‌شود که افرادی که در دیدگاه‌های کلی با هم اشتراک دارند، بصورت مدام و منظم گرد هم آیند و حمایت و همراهی همدیگر را دریافت کنند (صدوقی، ۱۳۸۶: ۶۱).

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های پایداری اجتماعی، وجود انسجام و همبستگی اجتماعی است که این امر نیز در پرتو وجود اعتماد اجتماعی در جامعه شکل می‌گیرد. نتایج پژوهش آلن و هینر نشان داده که شرکت در مجالس مذهبی، سازگاری جمعی را بهبود می‌بخشد و باعث تقویت همبستگی‌های اجتماعی و روحیه‌ی همکاری و همدلی بین مردم می‌شود (آلن و هینر، ۲۰۱۱). در اسلام نیز سفارش به روابط اجتماعی و صلح با دوستان و آشنایان را در همین چهارچوب می‌توان ارزیابی نمود. به عنوان مثال نتایج پژوهشی در ارتباط با احادیث پیامبر (ص) در نهج الفصاحه نشان می‌دهد که بالاترین میزان توجه به مباحث شهری در کلام پیامبر (ص) مربوط به اهمیت و سفارش به همسایه و روابط همسایگی در فضاهای شهری، توجه به اخلاق در شهر و روابط شهروندی و حسن سلوک در روابط شهروندی و توجه به حل مشکل مسلمانان می‌باشد (ستاری، ۱۳۹۰).

تعاملات اجتماعی و همسایه‌داری ستون فقرات امت است. اسلام بر تمام کسانی که در همسایگی یکدیگر در شهرها زندگی می‌کنند؛ واجب می‌داند که نسبت به همدیگر مهربان و مؤدب باشند، به یکدیگر اعتماد داشته باشند و در غم و شادی هم‌نوعان سهیم باشند. در اسلام به وارث همدیگر بودن شهروندانی که در همسایگی یکدیگر به سر می‌برند و رعایت آسایش همسایگان از سوی یکدیگر، همیشه توصیه شده است (پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۴: ۴).

ویژگی مساجد به عنوان مکان‌های مقدس در مقابل سایر اماکن در این است که مسجد ماهیتاً محلی برای تجمع و همبستگی جمعی است و انسان‌ها با حضور گروهی خود در آن به همبستگی رفتارهای جمعی می‌اندیشند (نوبهار، ۱۳۷۳: ۲۲). در مسجد، مردم از هر قشر و گروهی که باشند، در صفوف نماز بدون توجه به جایگاه‌های اجتماعی و نژاد، برادروار در کنار

یکدیگر قرار می‌گیرند که این امر، کمک شایانی به ایجاد وحدت و همدلی در میان اقشار مختلف جامعه می‌کند. اقامه‌ی نماز به صورت جماعت در مسجد احساس هویت جمعی به افراد اجتماع می‌بخشد و آن‌ها را در یک کل بزرگ‌تر به تصویر می‌کشد. هویت جمعی یاد شده زمینه‌ساز تعهدات متقابل افراد جامعه به یکدیگر است (موسوی مقدم و محمدی، ۱۳۹۵: ۱۴۸).

وجود اعتماد و انسجام اجتماعی در بین افراد، یکی از شروط لازم برای شکل‌گیری مشارکت اجتماعی است و مساجد با توجه به نقش تسهیل‌گری که در ایجاد اعتماد و انسجام اجتماعی داشته و دارند، همواره توانسته‌اند بسترهای مناسبی برای مشارکت اجتماعی را در جامعه فراهم سازند. مشارکت می‌تواند در دو سطح مطرح باشد؛ نخست، بُعد ذهنی مشارکت که همان تمایل به مشارکت اجتماعی است و دوم، بُعد عینی و رفتاری مشارکت، که همان پیوند عینی افراد است (موسوی، ۱۳۸۵: ۶۷). از منظر سطح نخست مشارکت باید گفت؛ نهاد مسجد می‌تواند برای تحقق این بعد از مشارکت بستر مناسبی باشد، زیرا اجتماع شکل‌گرفته با محوریت مسجد هنجارهای مشترکی در ابعاد اندیشه و رفتار دارد. علاوه بر این، زمینه‌ی اعتماد افراد به یکدیگر در بستر مسجد فراهم است. این دو عنصر می‌تواند موجبات تمایل افراد به مشارکت در بعد ذهنی آن را فراهم کند. با تحقق این امر، زمینه برای مشارکت افراد در بعد عینی آن در بستر مسجد فراهم است. بسترهای متعددی از این بعد در طول تاریخ مسجد قابل احصا شده است. هر چند که در نگاه اول بیشتر مشارکت‌های اجتماعی در مساجد ماهیت مذهبی دارند، اما سابقه‌ی تاریخی مساجد از صدر اسلام تا حال حاضر نشان داده است که در موقعیت‌های مختلف مساجد توانسته‌اند به واسطه‌ی مشارکت مذهبی افراد، زمینه‌ساز شکل‌گیری گونه‌های مختلف مشارکت اجتماعی در جامعه و محلات شهری گردند. می‌توان ادعا کرد که حیات اجتماعی اسلام در برهه‌های زمانی گوناگون و حساس تاریخی به واسطه‌ی نقش مسجد در پدید ساختن مشارکت اجتماعی احیا، تقویت و حفظ شده است. حضور در مسجد از آنجا که روحیه همبستگی و تعاون را در قالب مشارکت‌های غیررسمی نهادینه می‌کند، مشارکت اجتماعی را در پی داشته،... به طور مثال، حضور مستمر افراد در مسجد و نهادهای مرتبط با آن، در مدتی کوتاه، ناخودآگاه باعث تحریک احساس‌های درونی نسبت به یکدیگر می‌شود و همین امر حس همیاری و همکاری را در افراد جامعه تقویت و نهادینه می‌کند (نظرپور و منتظری مقدم، ۱۳۸۹: ۷۰). گذشته از این، انگیزه‌هایی که رنگ الهی به خود می‌گیرد، در تثبیت روابط پدید آمده، نقش

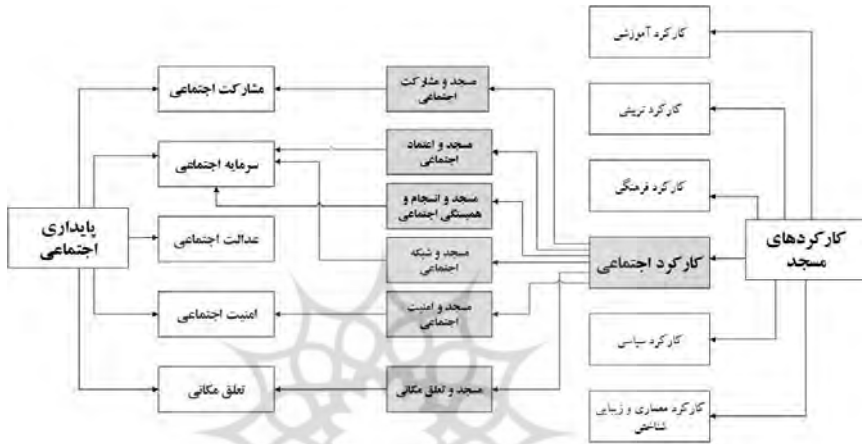
کلیدی دارد و انتظار بر آن است که مشارکت اجتماعی برآمده از این نهاد، کارکردی مناسب تر و کارا تر از عضویت، مشارکت در انجمن یا باشگاه ورزشی داشته باشد.

علاوه بر موارد فوق، حس تعلق مکانی و احساس امنیت اجتماعی نیز از شاخص های پایداری اجتماعی می باشند که مساجد در شکل گیری و ارتقاء هر دوی آنها می توانند نقش مهمی ایفا نمایند. در جامعه ی اسلامی مردم از بدو تأسیس و احداث مساجد، آن را خانه خود و آن را فضا و کالبدی خاکی می دانستند که هیچ مالک و صاحب زمینی نداشته است. از سوی دیگر مشارکت آحاد مردم در فعالیت های مساجد و تبدیل شدن آنها به مراکز مردمی و غیر انتفاعی، سبب تقویت حس تعلق مردم به مساجد می شده است. عامل دیگر در این زمینه نبود سیستم مدیریت دولتی در اداره مساجد بوده است. این عوامل سبب می شده است که مردم همواره احساس تعلق خاصی به مساجد داشته باشند. چنانچه ایجاد حس مکان را با مفاهیمی چون خوانایی، معناداری و جهت داری در محیط پیامیزیم، درمی یابیم که در طول زمان مساجد نقشی موثر را در این زمینه ایفا نموده اند. «مسجد» در میان اندام های درون شهری همیشه مکانی ویژه داشته و از دیگر اندام ها نمایان تر و چشمگیرتر بوده است؛ از این روست که همه جا در دل شهر/آبادی جای می گرفته است و در ابتدا چون بزرگترین ساختمان آبادی بوده، نیازی به داشتن نشان ویژه نداشته است و خود به خود نگاه هر عابری را به سوی خود جلب می نموده است. آمیختگی و در هم تنیدگی مساجد در درون محلات و تداوم بصری و محیطی آن موجب تقویت حس مکان در ناظران، عابران و ساکنان در محیط های شهری می شده است.

از سوی دیگر، عنصر عظیم اجتماعی دین، کارهای ارزشمندی در تحرك و شادابی اجتماعی در عرصه های مختلف دارد و عامل مهمی در سلامت جامعه و کاهش آسیب پذیری اجتماعی محسوب می گردد (معرفت، ۱۳۷۶: ۶-۳). از این رو، بدیهی است که تقویت آن در جامعه به ویژه در سطح ملی و محله ای، به ارتقای سطح ارزش های اخلاقی و انسانی و سلوک اجتماعی و بالا رفتن ضریب امنیت و مشارکت های مردمی و مسئولیت های اجتماعی منجر گشته و کاهش مفاسد اجتماعی و اخلاقی و بسیاری از جرایم را نیز در پی دارد. این کارکرد ارزشمند و منحصر به فرد عنصر دین، آن را در میان سرمایه ای اجتماعی متفوق ساخته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۳۶-۳۱). از این رو، مساجد با برخورداری از کارکرد امنیتی دین، نقش به سزایی در کاهش آسیب های اجتماعی دارند و بدین ترتیب موجبات برقراری امنیت در محله ها و شهرها را فراهم می آورند (نقیب السادات،

۱۳۷۴: ۷). تحقیقات متعددی نشان داده‌اند که شرکت در مراسم مذهبی و انجام تکالیف دینی می‌تواند، نقش بازدارنده در مقابل بزهکاری باشد (رستمی و گنجی، ۱۳۸۷: ۱۱).

بر این اساس و بر مبنای مبانی نظری تحقیق چگونگی ارتباط میان دو متغیر مسجد و پایداری اجتماعی را می‌توان بر اساس شکل ۱ ترسیم نمود.

شکل ۱. مدل مفهومی ارتباط مساجد با پایداری اجتماعی

۴. روش پژوهش

این پژوهش، پژوهشی توصیفی و تحلیلی است که با استفاده از روش پیمایشی و به کمک ابزار پرسشنامه انجام شده است. با توجه به اهمیت موضوع، می‌توان آن را در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار داد و با توجه به کمبود مطالعات مرتبط با موضوع در ایران، آن را می‌توان به عنوان پژوهشی توسعه‌ای نیز به شمار آورد. جامعه‌ی آماری پژوهش شهروندان بالای ۲۰ سال شهر مشهد می‌باشد. حجم نمونه بر مبنای کوکران، ۳۸۷ نفر می‌باشد که در پرسشگری نهایی تعداد آن به ۴۰۰ نمونه افزایش یافت. از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای دو مرحله‌ای برای انتخاب نمونه‌ها و پرسشگری استفاده گردید، به این صورت که بر مبنای داده‌های طرح تفصیلی مشهد، این شهر به چهار نوع بافت شهری شامل بافت شطرنجی، بافت پیرامونی، بافت اتصال دهنده و بافت ستاره‌ای تفکیک گردید و از هر یک از این بافت‌های شهری، محلاتی به عنوان نمونه

انتخاب گردید. در واقع هدف از این کار، شمول نمونه آماری برای کل شهر مشهد و به خصوص بافت‌های شهری با زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی مختلف بود. بر این اساس در بافت شطرنجی محله کوثر، در بافت اتصال دهنده‌ی محله سجاد، در بافت ستاره‌ای محله‌ی طلاب و محله‌ی قائم (بهشت) و در بافت پیرامونی محله‌ی میثم (رده) به عنوان محلات نمونه برای تکمیل پرسشنامه انتخاب شده‌اند. با توجه به آنکه هدف بررسی نقش مسجد در پایداری اجتماعی بود، در هر محله نیمی از پرسشنامه‌ها در مساجد و از میان کسانی که به مسجد می‌روند و نیمی دیگر از پرسش‌نامه‌ها، توسط شهروندان عادی در سطح محله پر شده است تا بتوان تأثیر ارتباط با مساجد را در پایداری اجتماعی افراد به درستی بررسی نمود.

به دنبال شناخت محلات هدف، مساجد منتخب با توجه به ویژگی‌هایی چون شاخص بودن مساجد در محل، موقعیت مناسب مسجد به لحاظ دسترسی و نیز فعالیت آن‌ها در برگزاری برنامه‌ها و کلاس‌های فرهنگی و آموزشی مختلف و مراجعه‌ی اکثر ساکنان و شاغلان محل به مساجد، مساجد مورد مطالعه از میان سایر مساجد محله انتخاب گردیده‌اند. این مساجد شامل؛ مسجد حضرت قائم (عج) در محله‌ی بهشت، مسجد حضرت سجاد(ع) و مسجد امام حسن مجتبی(ع) در محله‌ی سجاد، مساجد فقیه سبزواری و رضوی در محله‌ی طلاب، مساجد علوی و امام حسن مجتبی(ع) در محله‌ی میثم (رده) و مسجد ثارالله در محله‌ی کوثر می‌باشند.

برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه محقق ساخته در جهت سنجش رضایت مندی افراد از کارکرد مساجد در حوزه‌های مختلف و همچنین سنجش پایداری اجتماعی استفاده گردید. روایی صوری و محتوایی ابزار با نظر محققین و همکاران پژوهش و پایایی و انسجام درونی ابزار نیز با کمک آلفای کرونباخ محاسبه گردید که نتایج جدول ۲ گویای تناسب ابزار تحقیق می‌باشد.

جدول ۱. ضرایب پایایی (آلفا) پایداری اجتماعی و مؤلفه‌های آن

پایداری اجتماعی	همبستگی اجتماعی	شبکه اجتماعی	اعتماد فردی	اعتماد نهادی
۰/۸۶	۰/۶۵	۰/۷۵	۰/۶۹	۰/۸۴
رضایتمندی از مساجد	مشارکت اجتماعی	تعلق مکانی	امنیت اجتماعی	
۰/۸۸	۰/۶۷	۰/۸۳	۰/۸۳	

۵. یافته‌های پژوهش

جدول ۲ گویای ویژگی‌های عمومی پاسخگویان می‌باشد. میانگین سنی پاسخگویان، ۳۹ سال می‌باشد. بخش عمده‌ای از پاسخگویان در سطح تحصیلات دیپلم و فوق دیپلم هستند. حدود ۶۴ درصد پاسخگویان مرد و ۳۶ درصد را زنان تشکیل می‌دهند. حدود ۷۴ درصد پاسخگویان متأهل هستند. سابقه سکونت حدود ۵۵ درصد پاسخگویان بیش از ۱۰ سال بوده و به طور کلی بیش از ۷۳ درصد پاسخگویان سابقه‌ی سکونتی بیش از ۵ سال در محله داشته‌اند.

جدول ۲. ویژگی‌های عمومی پاسخگویان در محلات مورد مطالعه

متغیر	لار قدیم
سن	میانگین ۳۹/۰۳ (± ۱۳/۰۸)
	میانه ۳۶
	کمترین و بالاترین (۲۰) و (۹۰)
جنسیت (درصد)	زن ۳۶/۳
	مرد ۶۳/۷
تحصیلات (درصد)	سیکل و پایین‌تر ۲۲/۷
	دیپلم و فوق دیپلم ۵۳/۵
	لیسانس و بالاتر ۲۳/۷
تاهل	متاهل ۷۳/۹
	مجرد ۲۶/۱
سابقه سکونت در محله	کمتر از ۲ سال ۱۰/۹
	بین ۲ تا ۵ سال ۱۵/۷
	بین ۵ تا ۱۰ سال ۱۸/۷
	بیش از ۱۰ سال ۵۴/۷

در بخش تحلیل داده‌ها، ابتدا به بررسی میزان رضایت‌مندی شهروندان (افرادی که با مساجد ارتباط فعال داشته‌اند) در محلات مورد مطالعه از کیفیت کارکرد مساجد در حوزه‌های مختلف پرداخته شده و سپس موضوع حضور در مسجد و ارتباط آن با پایداری اجتماعی بررسی گردیده است.

همانگونه که داده‌های جدول ۳ نشان می‌دهد در ۵ محله مورد مطالعه، ۴۰ درصد افرادی که ارتباط فعالی با مساجد داشته‌اند، در حد خیلی زیاد و زیاد از کارکردهای مساجد

در حوزه‌های مختلف رضایت داشته‌اند، حدود ۳۵ درصد رضایت نسبی داشته‌اند و حدود ۲۵ درصد نیز رضایت کم یا خیلی کمی از کارکردهای مساجد داشته‌اند. بیشترین رضایتمندی کاربران از مساجد به ترتیب مربوط به دلبستگی و تعلق افراد به مساجد، کیفیت برنامه‌های مذهبی مساجد در ایام مختلف، موقعیت جغرافیایی مسجد و فاصله آن تا محل سکونت و کیفیت معماری و نقش هویت بخشی مساجد به افراد بوده است و در مقابل کمترین رضایتمندی کاربران مربوط به موقعیت مکانی و نبود مکان مناسب برای پارک وسایل نقلیه، نقش و کارکرد اقتصادی مساجد، نقش مساجد در ایجاد پیوند و ارتباط مستقیم میان شهروندان با مدیران و مسئولین، خدمات رسانی و فعالیت مسجد در ساعات مختلف شبانه روز و کیفیت ارتباط هیأت امناء و متولیان مساجد با شهروندان و ساکنین محله بوده است (جدول ۳). بررسی وضعیت رضایت‌مندی افراد از مساجد در ۵ محله مورد مطالعه نیز گویای آن است که بیشترین رضایتمندی از مساجد مربوط به محله‌ی سجاد و بهشت (قائم) و در مقابل کمترین رضایتمندی مربوط به محله‌های میثم (رده) و کوثر می‌باشد (جدول ۴).

جدول ۳. رضایتمندی کاربران از مساجد در محلات مورد مطالعه

مولفه‌های رضایتمندی از مساجد	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
رضایت از فضای فیزیکی مسجد	۱/۵	۱۱	۵۰	۲۴	۱۳/۵
رضایت از معماری مسجد	۲	۱۴	۴۴/۵	۲۴/۵	۱۵
رضایت از وجود فضا برای پارک خودرو	۱۹/۴	۳۱/۱	۲۹/۶	۱۴/۳	۵/۶
رضایت از فاصله مسجد تا محل سکونت	۳/۱	۱۰/۳	۲۳/۱	۳۷/۳	۲۶/۲
رضایت از برنامه‌های فرهنگی مسجد	۱۷/۶	۱۳/۲	۲۹/۳	۲۳/۹	۱۶
رضایت از برنامه‌های سیاسی و اجتماعی مسجد	۸/۹	۲۱/۵	۳۸/۲	۲۳/۵	۷/۹
رضایت از نقش مسجد در پیوند مدیران با شهروندان	۱۱	۳۳/۵	۳۸/۲	۱۱/۵	۵/۸
رضایت از کیفیت برنامه‌های مذهبی مسجد	۲	۳/۶	۱۹/۷	۴۲/۹	۳۱/۸
رضایت از عملکرد هیأت امنای مسجد	۱۱/۷	۱۲/۷	۴۰/۱	۲۲/۳	۱۳/۲
رضایت از برنامه‌های اقتصادی مسجد	۲۵/۷	۱۹/۹	۲۹/۷	۱۶/۸	۷/۹
رضایت از ارتباط هیأت امناء مسجد با ساکنین	۱۴/۴	۱۷/۶	۴۲	۱۸/۶	۷/۴
رضایت از برگزاری مراسم ساکنان محل	۷/۱	۷/۱	۴۷/۴	۲۸/۸	۹/۶
رضایت از شاخص بودن معماری مسجد	۵/۷	۱۰/۸	۳۸/۲	۳۱/۴	۱۳/۹
رضایت از خدمات رسانی مسجد در شبانه روز	۱۰/۹	۲۲/۳	۳۲/۶	۲۶/۹	۷/۳
رضایت از سازگاری فعالیتهای اطراف مسجد	۸/۹	۱۵/۱	۴۹/۵	۲۰/۸	۵/۷

مولفه‌های رضایتمندی از مساجد		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
نقش مسجد در تداعی خاطرات		۵/۱	۱۴/۱	۲۸/۳	۳۱/۳	۲۱/۲
میزان علاقه و دل‌بستگی به مسجد محله		۲/۵	۳	۱۲/۸	۳۴	۴۷/۷
میانگین رضایت مندی از مساجد		۹/۳	۱۵/۳	۳۴/۹	۲۵/۵	۱۵
		۲۴/۶				

جدول ۴. رضایتمندی کاربران از مساجد به تفکیک محلات مورد مطالعه

سجاد	بهشت (فانم)	طلاب	کوثر	میشم (رده)	
۵۰/۷	۴۹/۹	۴۲/۶	۳۰/۷	۲۸/۶	زیاد
۳۳/۲	۳۰/۵	۳۰/۸	۴۵	۳۵/۱	متوسط
۱۶/۱	۱۹/۶	۵۶/۶	۲۴/۳	۳۶/۳	کم

۱-۵. سنجش پایداری اجتماعی

برای سنجش پایداری اجتماعی از چهار شاخص سرمایه‌ی اجتماعی (شامل زیرشاخص‌های اعتماد فردی و اعتماد نهادی، همبستگی اجتماعی، شبکه اجتماعی و هنجارهای اجتماعی)، مشارکت اجتماعی، تعلق مکانی و احساس امنیت اجتماعی استفاده گردید. گویه‌های مرتبط بر مبنای طیف لیکرت از ۱ تا ۵ کدگذاری شده‌اند. ۱ گویای حداقل پایداری اجتماعی و ۵ گویای حداکثر پایداری می‌باشد و ۳ نشانگر میانه نظری اعداد است. تحلیل داده‌ها نشان داد که در محلات مورد مطالعه، اولاً در همه‌ی محلات سطح پایداری اجتماعی بالاتر از میانه نظری و به عبارتی از سطح متوسط بالاتر می‌باشد. دوم آنکه هر چند به لحاظ سطح پایداری اجتماعی کل تفاوت معنی‌داری بین محلات وجود ندارد، با این حال، از میان شاخص‌های سازنده پایداری اجتماعی، امتیازهای سه شاخص تعلق مکانی، احساس امنیت اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی از تفاوت معنی‌داری بین محلات مختلف برخوردار می‌باشد. به لحاظ پایداری اجتماعی نیز، محله‌ی سجاد دارای بالاترین امتیاز و محله‌ی طلاب دارای کمترین امتیاز می‌باشد.

جدول ۵. سطح پایداری اجتماعی در محلات مورد مطالعه

پایداری اجتماعی	شاخص های پایداری اجتماعی				
	مشارکت اجتماعی	احساس امنیت اجتماعی	تعلق مکانی	سرمایه اجتماعی	
۳/۱۷	۳/۲۹	۳/۷۸	۳/۵۴	۳/۲۹	طلاب
۳/۲۵	۳/۳۸	۲/۹۶	۳/۳۵	۳/۴۸	میثم (رده)
۳/۲۶	۳/۴۳	۳/۴۰	۳/۹۳	۳/۱۸	کوثر
۳/۲۸	۳/۲۱	۳/۴۴	۳/۳۴	۳/۲۳	قائم (بهشت)
۳/۳۰	۳/۵۲	۳/۱۷	۴/۰۳	۳/۳۰	سجاد

جدول ۶. بررسی تفاوت مندی پایداری اجتماعی در محلات مورد مطالعه

.Sig	F	میانگین مربعات	df	مجموع مربعات		
۰/۰۰۰	۷/۷۹۹	۵/۹۶۹	۴	۲۳/۸۷	بین گروه‌ها	امنیت اجتماعی
		۰/۷۵۶	۳۷۶	۲۸۷/۷	درون گروه‌ها	
			۳۸۰	۳۱۱/۶	کل	
۰/۰۰۰	۱۶/۲۱۷	۱۲/۲۱۲	۴	۴۸/۸۵	بین گروه‌ها	تعلق مکانی
		۰/۷۵۳	۳۸۱	۲۸۶/۹	درون گروه‌ها	
			۳۸۵	۳۳۵/۷	کل	
۰/۱۰۵	۱/۹۲۸	۱/۰۶۶	۴	۴/۲۶	بین گروه‌ها	مشارکت اجتماعی
		۰/۵۵۳	۳۶۵	۲۰۱/۸	درون گروه‌ها	
			۳۶۹	۲۰۶/۱	کل	
۰/۰۱۶	۳/۱۰۱	۰/۸۹۴	۴	۳/۳۹	بین گروه‌ها	سرمایه اجتماعی
		۰/۲۷۴	۳۱۶	۸۶/۴۹	درون گروه‌ها	
			۳۲۰	۸۹/۸۹	کل	
۰/۷۶۵	۰/۴۶۰	۰/۱۴۲	۴	۰/۵۶۹	بین گروه‌ها	پایداری اجتماعی
		۰/۳۱۰	۲۹۶	۹۱/۳۱	درون گروه‌ها	
			۲۹۹	۹۱/۸۸	کل	

۵-۲. نقش مساجد در پایداری اجتماعی شهروندان

بررسی نقش حضور در مسجد و مشارکت در فعالیت‌های آن در کم و کیف پایداری اجتماعی، به دو طریق صورت پذیرفت. نخست، برای همه پاسخ‌گویان سه گویه‌ی عمومی، شامل میزان حضور در مسجد برای نماز جماعت، میزان همکاری و تعامل با مسجد در فعالیت‌های مختلف و میزان مشارکت

در فعالیت‌های مسجد در مراسم مختلف ملی و مذهبی تعریف گردید تا میزان تعاملات افراد با مسجد مشخص گردید. علاوه بر این، در هنگام پرسش‌گری از محلات هدف و در راستای هدف تحقیق، نمونه‌ی آماری تحقیق (پاسخگویان) به دو گروه تفکیک گردیدند که شامل افراد حاضر در مساجد (به طور خاص افرادی که برای انجام فرائض مذهبی در زمان‌های خاص در مساجد حضور داشتند - گروه ۱) و افراد سطح محله (که به صورت اتفاقی از شهروندان انتخاب گردیدند - گروه ۲) می‌باشند.

بررسی‌های ابتدایی نشان داد که در محدوده‌های مورد مطالعه، همبستگی معنی‌دار و مستقیمی میان تعامل با مسجد و با پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن مشاهده می‌گردد (جدول ۷). یافته‌های توصیفی نیز نشان می‌دهد که با بهبود تعامل افراد با مساجد، کیفیت پایداری اجتماعی آنها نیز ارتقاء یافته است (جدول ۸).

جدول ۷. رابطه تعامل با مسجد و پایداری اجتماعی (تحلیل استنباطی)

پایداری اجتماعی	شاخص‌های پایداری اجتماعی				ضریب همبستگی	تعامل با مساجد
	سرمایه اجتماعی	مشارکت اجتماعی	تعلق مکانی	احساس امنیت اجتماعی		
**۰/۳۵۷	**۰/۳۴۳	**۰/۲۹۳	*۰/۱۱۴	۰/۰۸۰		
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۲۵	۰/۱۲۱	سطح معنی‌داری	

جدول ۸. رابطه تعامل با مسجد و پایداری اجتماعی (تحلیل توصیفی)

تعامل با مساجد			شاخص‌های پایداری اجتماعی
زیاد	متوسط	کم	
۳/۲۱	۳/۱۶	۳/۰۸	احساس امنیت اجتماعی
۳/۹۴	۳/۸۵	۳/۷۲	تعلق مکانی
۳/۶۱	۳/۴۲	۳/۱۰	مشارکت اجتماعی
۳/۵۰	۳/۲۶	۳/۱۳	سرمایه اجتماعی
۳/۴۷	۳/۲۶	۳/۰۵	پایداری اجتماعی

در ادامه جهت بررسی بیشتر چند و چون ارتباط میان پایداری اجتماعی و مساجد، به تحلیل داده‌های پایداری اجتماعی میان دو گروه شهروندان سطح محله و افراد حاضر در مساجد پرداخته شده است.

تحلیل‌های استنباطی داده‌ها نشان داد که به جز محله‌ی میثم، در سایر محلات تفاوت معنی‌داری در امتیاز پایداری اجتماعی افراد دو گروه مشاهده می‌گردد. در میان شاخص‌های پایداری اجتماعی،

امتیازهای مربوط به احساس امنیت اجتماعی در هیچ یک از محلات از تفاوت معنی‌داری میان افراد دو گروه برخوردار نبوده است. برای شاخص تعلق مکانی نیز، به جز محله قائم، در سایر محلات تفاوت معنی‌داری در امتیازهای دو گروه مشاهده نمی‌گردد. امتیازهای شاخص مشارکت اجتماعی در ۴ محله (به استثنای محله میثم) و شاخص سرمایه‌ی اجتماعی نیز در ۲ محله (محلات قائم و کوثر) تفاوت معنی‌داری میان دو گروه مشاهده می‌گردد. نتایج مربوط به کل محلات نیز نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری در امتیازهای دو شاخص امنیت اجتماعی و تعلق مکانی در میان افراد دو گروه مشاهده نگردیده است و در مقابل برای دو شاخص سرمایه‌ی اجتماعی و مشارکت اجتماعی، تفاوت معنی‌داری در امتیازهای افراد دو گروه وجود دارد (جدول ۹).

جدول ۹. نتایج آزمون تی تست مستقل و تفاوت‌مندی نتایج دو گروه در محلات هدف

پایداری اجتماعی	شاخص های پایداری اجتماعی				
	مشارکت اجتماعی	تعلق مکانی	امنیت اجتماعی	سرمایه اجتماعی	
۰/۰۰۷	۰/۰۵۳	۰/۲۲۹	۰/۴۲۲	۰/۰۶۲	میثم
۰/۰۹۳	۰/۰۰۹	۰/۰۸۱	۰/۲۳۸	۰/۰۶۸	طلاب
۰/۰۴۰	۰/۰۳۱	۰/۹۹۴	۰/۰۶۹	۰/۲۳۰	سجاد
۰/۰۲۱	۰/۰۰۰	۰/۳۸۳	۰/۳۴۲	۰/۰۰۴	کوثر
۰/۰۴۳	۰/۰۴۱	۰/۰۴۸	۰/۷۶۸	۰/۰۱۱	قائم
۰/۰۰۰	۰/۰۰۱	۰/۰۸۴	۰/۱۶۵	۰/۰۰۰	کل محلات

در کنار تحلیل‌های استنباطی، یافته‌های مربوط به تحلیل تطبیقی میان افراد سطح محله و افراد حاضر در مساجد گویای آن است که امتیازهای مربوط به پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن در همه موارد برای افرادی که در مساجد حضور داشته‌اند، نسبت به شهروندان سطح محله بالاتر بوده است (جدول ۱۰). بررسی در مقیاس محلات نیز گویای آن است که تقریباً در اکثر موارد امتیازهای افراد گروه ۱ (افراد حاضر در مساجد) نسبت به افراد گروه ۲ (شهروندان سطح محله) در وضعیت بهتری قرار داد و تنها در سه مورد وضعیت معکوس می‌باشد که دو مورد آن مربوط به محله کوثر و یک مورد مربوط به محله سجاد می‌باشد. در محله کوثر، امتیاز دو شاخص تعلق مکانی و احساس امنیت اجتماعی برای شهروندان سطح محله بیشتر از افرادی بوده است که در مساجد حضور داشته‌اند، هر چند که بر اساس جدول ۱۰، تفاوت امتیازهای

دو گروه معنی دار نبوده و در محله سجاد نیز علی رغم فقدان تفاوت معنی دار در امتیازهای احساس امنیت اجتماعی، با این حال، امتیاز شهروندان سطح محله بیشتر از امتیاز افراد حاضر در مساجد بوده است (جدول ۱۱).

جدول ۱۰. مقایسه کیفیت پایداری اجتماعی در افراد دو گروه

شاخص های پایداری اجتماعی				پایداری اجتماعی	
مشارکت اجتماعی	تعلق مکانی	احساس امنیت اجتماعی	سرمایه اجتماعی		
۳/۵۸	۳/۹۲	۳/۲۲	۳/۴۴	۳/۴۱	افراد حاضر در مساجد (گروه ۱)
۳/۱۶	۳/۷۶	۳/۰۹	۳/۱۷	۳/۱۱	شهروندان محله (گروه ۲)

جدول ۱۱. مقایسه کیفیت پایداری اجتماعی در افراد دو گروه محلات هدف

پایداری اجتماعی	شاخص های پایداری اجتماعی					
	امنیت اجتماعی	تعلق مکانی	مشارکت اجتماعی	سرمایه اجتماعی		
۳/۳۰	۲/۹۰	۳/۷۴	۳/۵۳	۳/۴۲	گروه ۱	محله طلاب
۳/۰۴	۲/۶۷	۳/۳۳	۳/۰۴	۳/۱۷	گروه ۲	
۳/۴۴	۳/۰۵	۳/۴۹	۳/۵۵	۳/۵۹	گروه ۱	محله میثم (رده)
۳/۰۶	۲/۸۸	۳/۲۱	۳/۲۲	۳/۳۷	گروه ۲	
۳/۴۰	۳/۳۱	۳/۸۶	۳/۶۹	۳/۳۶	گروه ۱	محله کوثر
۳/۱۲	۳/۴۸	۴/۰۱	۳/۱۵	۳/۰۰	گروه ۲	
۳/۴۶	۳/۴۷	۴/۴۸	۳/۴۲	۳/۴۲	گروه ۱	محله قائم (بهشت)
۳/۱۴	۳/۴۱	۴/۱۹	۳/۰۳	۳/۰۶	گروه ۲	
۳/۴۷	۳/۳۷	۴/۰۳	۳/۷۰	۳/۳۹	گروه ۱	محله سجاد
۳/۱۸	۳/۹۹	۴/۰۳	۳/۳۶	۳/۲۳	گروه ۲	

بر مبنای هدف تحقیق، در بخشی دیگر، به بررسی تأثیر رضایتمندی افراد از مساجد (گروه ۱) و ارتباط آن با پایداری اجتماعی پرداخته شد. همانگونه که داده های جدول ۱۲ نشان می دهد؛ امتیازهای پایداری اجتماعی و شاخص های آن در همه موارد با افزایش رضایتمندی افراد از مساجد افزایش یافته است. بررسی همبستگی میان دو متغیر نیز گویای آن است که به طور کلی همبستگی معنی دار و مستقیمی بین رضایتمندی از مساجد و پایداری اجتماعی وجود دارد. در

میان شاخص های پایداری اجتماعی نیز، به استثنای احساس امنیت اجتماعی، میان سه شاخص دیگر و رضایتمندی از مساجد رابطه معنی دار و مستقیمی وجود دارد (جدول ۱۳).

جدول ۱۲. ارتباط بین رضایتمندی از مساجد با پایداری اجتماعی (تحلیل توصیفی)

پایداری اجتماعی	شاخص های پایداری اجتماعی				سرمایه اجتماعی	
	مشارکت اجتماعی	تعلق مکانی	امنیت اجتماعی	کم	زیاد	
۳/۱۴	۳/۴۰	۳/۷۰	۲/۸۱	۳/۱۳	متوسط	رضایتمندی از مساجد
۳/۴۰	۳/۵۵	۳/۸۳	۳/۳۰	۳/۴۱	زیاد	
۳/۵۷	۳/۷۲	۴/۲۲	۳/۳۴	۳/۵۰		

جدول ۱۳. ارتباط بین رضایتمندی از مساجد با پایداری اجتماعی (تحلیل استنباطی)

پایداری اجتماعی	سرمایه اجتماعی	مشارکت اجتماعی	تعلق مکانی	امنیت اجتماعی	ضریب همبستگی	رضایتمندی از مسجد
۰/۲۷۸	۰/۲۴۶	۰/۱۸۳	۰/۲۵۶	۰/۱۴۳	ضریب همبستگی	
۰/۰۰۳	۰/۰۰۶	۰/۰۳۳	۰/۰۰۲	۰/۰۹۴	سطح معنی داری	

۶. جمع بندی و نتیجه گیری

پایداری اجتماعی یکی از مهم ترین وجوه توسعه ی پایدار است زیرا که یکپارچگی ابعاد گوناگون پایداری براساس ارزش ها و اولویت های اجتماع شکل می گیرد و هر اتفاقی در حوزه ی توسعه، در درون زمینه ی اجتماعی روی می دهد.

این پژوهش در همین راستا با مبنای قرار دادن مفهوم پایداری اجتماعی، به دنبال شناخت و فهم نقش مساجد به عنوان یکی از مهم ترین عناصر کالبدی و معنایی شهرهای قلمرو اسلامی در ایجاد پایداری اجتماعی در مناطق شهری است. شهر مشهد، «پایتخت معنوی ایران» با برخورداری از ۱۲۰۷ مسجد (سایت شهرداری مشهد) به عنوان عرصه ی تحقیق انتخاب گردید. روش کار مبتنی بر بررسی پیمایشی و تحلیل مقایسه ای ۵ مورد از محلات شهر مشهد در مناطق مختلف جغرافیایی شهر بوده است. یافته های پژوهش گویای تأثیر مثبت نقش مساجد و کمیت و کیفیت ارتباط شهروندان با آنها در شکل گیری پایداری اجتماعی در محلات منتخب می باشد. نتایج پژوهش نشان داد که رابطه ای

مستقیم و معنی‌دار میان تعامل با مسجد و با پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن مشاهده می‌گردد. بر مبنای یافته‌های تحقیق، در اکثر محلات مورد مطالعه، تفاوت معنی‌داری در امتیاز پایداری اجتماعی افراد دو گروه (مسجد روها و ساکنان محله) مشاهده می‌گردد. به عبارت دیگر، امتیازهای مربوط به پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن در همه موارد برای افرادی که در مساجد حضور داشته‌اند، نسبت به شهروندان سطح محله از شرایط مناسب‌تری برخوردار بوده است. بررسی‌ها نشان داد که کیفیت عملکرد مساجد و تنوع عملکردی آنها که باعث افزایش رضایتمندی شهروندان از مساجد می‌گردد، در ارتقاء پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن همچون تعلق مکانی، مشارکت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی تأثیرگذار بوده است. بر اساس یافته‌ها، شهروندانی که حضور بیشتری در مساجد برای انجام فعالیت‌های مختلف اعم از عبادی و مذهبی و اجتماعی و... داشته‌اند از سطح پایداری اجتماعی بیشتری نسبت به افرادی که کمتر با مساجد ارتباط داشته‌اند، برخوردار بودند.

متأسفانه طی دهه‌های اخیر مساجد به مرور زمان از تأثیرگذاری کالبدی-فضایی در ساختار و سیمای شهر تا تأثیرگذاری‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در متن جامعه و زندگی روزمره شهروندان فاصله گرفته‌اند و در مقابل تنوع کارکردی که در صدر اسلام (و حتی اوایل انقلاب اسلامی) از آن برخوردار بودند، به مرور زمان محدود به کارکرد عبادی آنهم بیشتر در قالب نمازهای یومیه و ایام خاصی همچون ماه‌های محرم و رمضان شده‌اند. این در حالی است که نتایج این پژوهش در تصدیق نتایج پژوهش‌های افرادی چون موسوی مقدم و محمدی، ۱۳۹۵ (نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی)؛ جعفری و دیگران، ۲۰۲۰ (حیات بخشی مساجد به عنوان یک فضای عمومی برای پایداری اجتماعی سکونتگاه‌های قدیمی مالزی)؛ شمس‌الدینی و رضایی، ۱۳۹۶ (مطالعه نقش مراکز مذهبی در همبستگی اجتماعی شهروندان)؛ شوازی و کریمی، ۱۳۹۴ (نقش مشارکت در اجتماعات دینی بر سرمایه اجتماعی)؛ صباغ و مولایی، ۱۳۹۲ (نقش مسجد بر مشارکت اجتماعی و نظم اجتماعی) گویای تأثیرگذاری مساجد بر پایداری اجتماعی و شاخص‌های آن از جمله مشارکت اجتماعی و سرمایه اجتماعی می‌باشد. این نتایج در واقع بر این نکته اشاره دارند که یکی از مصادیق اجرایی شدن دستور کار ۲۱ در

سیاست های توسعه پایدار می تواند استفاده از ظرفیت و توانمندی های کم نظیر مساجد در شهرهای اسلامی و ایرانی برای دستیابی به توسعه پایدار شهری و ایجاد اجتماعات منسجم، سرزنده و با کیفیت باشد.

با توجه به الزام سازمان شهرداری ها و دهیاری های کشور به تدوین برنامه های راهبردی - عملیاتی شهر و شهرداری برای همه ی شهرها و همچنین طرح و پیگیری موضوع الگوی ایرانی - اسلامی پیشرفت، تدوین سند جامع و راهبردی برای مساجد در سطح شهر و محلات شهری با تأکید بر تنوع بخشی به کارکردهای آنها و تلاش برای بازگرداندن مساجد به متن زندگی اجتماعی روزمره و ساختار فضایی و سیمای شهرها می تواند یکی از پیشنهادها برای ارتقاء نقش آفرینی مساجد در جامعه و زندگی روزمره شهروندان و ایجاد شهرهای پایدار باشد. به طور خاص، برای بهره بردن از مساجد در پایداری اجتماعی و ایجاد اجتماعاتی منسجم، تأکید باید بر روی تنوع بخشی به کارکردهای مساجد و درگیر ساختن آنها در زندگی روزمره شهروندان در حوزه های مختلف آموزشی، فرهنگی و اجتماعی، تفریحی و ورزشی باشد. همکاری با سازمانها، نهادهای دولتی و عمومی و حتی غیردولتی و مردم نهادی که کارکردها و وظایف آنها همخوانی با کاربری و کارکرد مساجد دارند، همانند آموزش و پرورش، فرهنگ و ارشاد اسلامی، شهرداری و شورای شهر، نهادهای متولی مهارت آموزی برای کودکان و نوجوانان و خانواده ها و ...، می تواند یکی از اقدام ها برای تنوع بخشی به کارکردهای مساجد و افزایش نقش آفرینی آنها در متن جوامع و محلات شهری باشد.

منابع

۱. ایلکا، شهاب؛ ایلکا، شاهین (۱۳۹۲). «ارزیابی جایگاه و نقش وحدت آفرین مساجد جمعه در افزایش میزان سرمایه اجتماعی؛ مورد پژوهی: برگزاری آیین روحانی نماز جمعه در مساجد محلات شهر کرمان»، مدیریت شهری و روستایی، سال ۱۱، شماره ۳۲: ۴۱-۵۶.
۲. پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر؛ علی و صفدری، سیما (۱۳۹۴). «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص سازی در راستای شهری آرمانی- اسلامی»، مجله پژوهش های معماری اسلامی، سال ۳، شماره ۳: ۱-۱۷.
۳. جبارپور، محمد؛ عباسی، روح الله و سیده، سید حسین (۱۳۹۷). «فرا تحلیل کیفی شاخص ها و مؤلفه های شهر اسلامی؛ مبتنی بر متون دینی»، معرفت فرهنگی- اجتماعی، سال ۹، شماره ۴: ۶۷-۸۸.
۴. جوان آراسته، حسین (۱۳۸۶). «کارکرد مسجد در حکومت نبوی»، مجله حکومت اسلامی، سال ۱۲، شماره ۱، ۱۳۸-۱۵۲.
۵. خدایی، زهرا و تقوایی، علی اکبر (۱۳۹۰). «شخصیت شناسی شهر اسلامی؛ با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی»، مطالعات شهر ایرانی- اسلامی، شماره ۴: ۱۰۳-۱۱۳.
۶. دانش، جابر (۱۳۸۹). «مبانی شکل گیری و اصول سازمان یابی کالبدی شهر اسلامی»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی و اسلامی، سال ۱، شماره ۱: ۱۵-۳۲.
۷. دانشپور، عبدالهادی و شیرینی، الهام (۱۳۹۴). «عناصر کالبدی کارکردی شکل دهنده به هویت بافت های تاریخی شهر ایرانی اسلامی»، فصلنامه نقش جهان، سال ۵، شماره ۱: ۱۷-۲۵.
۸. رستمی، مهران و گنجی، محمد (۱۳۸۷). «دین و سلامت روان»، فصلنامه بهروز، سال ۱۹، شماره ۱: ۱۱.
۹. شاطریان، محسن؛ اشنویی، امیر و گنجی پور، محمود (۱۳۹۴). «طبیعت و شهر در تعالیم و فرهنگ اسلامی»، انتشارات مرسل، دانشگاه کاشان.
۱۰. شمس الدینی، علی و رضائی، میثم (۱۳۹۶). «نقش مراکز مذهبی در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: شهر فردوسیة)»، جغرافیای اجتماعی شهری، سال ۴، شماره ۱: ۶۹-۸۸.

۱۱. صباغ، منصور و مولایی، مصیب (۱۳۹۲). «نقش مسجد بر مشارکت اجتماعی و نظم اجتماعی و تأثیر آن بر امنیت شهرستان بیرجند»، همایش ملی خراسان جنوبی، نظم و امنیت، بیرجند.
۱۲. صدوقی، مجید (۱۳۸۶). «تأملی بر سازه‌های مذهبی و تأثیر آن در روانشناسی»، مطالعات اسلام و روانشناسی، سال ۱، شماره ۱: ۴۵-۶۸.
۱۳. قرایی، فریبا؛ عباس‌زاده، شهاب و آبرون، علی اصغر (۱۳۹۳). «بررسی اثر مرکزیت مسجد محله بر میزان مشارکت‌های مذهبی ساکنین»، ششمین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی.
۱۴. مرتضی، هشام (۱۳۷۸). «اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام»، ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۱۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). «جامعه و تاریخ در قرآن»، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۶. موسوی مقدم، سید محمد و محمدی، مروت (۱۳۹۵). «بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث»، مجله علمی مدیریت سرمایه اجتماعی، سال ۳، شماره ۱: ۱۳۹-۱۶۲.
۱۷. موسوی، میرطاهر (۱۳۸۵). «مشارکت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی». رفاه اجتماعی، سال ۶، شماره ۲۳: ۶۷-۹۲.
۱۸. نظرپور، محمدتقی و منتظری مقدم، مصطفی (۱۳۸۹). «سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، مطالعه‌ای در باره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام»، اقتصاد اسلامی، سال ۱۰، شماره ۳۷: ۵۷-۸۸.
۱۹. نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۴). «صفات شهر اسلامی در متون اسلامی»، مجله هنرهای زیبا، سال ۴-۵، شماره ۰: ۴۷-۶۱.
۲۰. نوبهار، رحیم (۱۳۷۳). «سیمای مسجد»، جلد اول. ناشر صاحب اثر، قم.
21. Allen, G. E., & Heppner, P. P. (2011). Religiosity, coping, and psychological well-being among Latter-Day Saint Polynesians in the US. *Asian American Journal of Psychology*, 2(1), 13.
22. Dempsey, N., Bramley, G., Power, S., & Brown, C. (2011). The

- social dimension of sustainable development: Defining urban social sustainability. *Sustainable development*, 19(5), 289-300.
23. Murphy, K. (2012). The social pillar of sustainable development: a literature review and framework for policy analysis. *Sustainability: Science, practice and policy*, 8(1), 15-29.
24. Thin, N., Lockhart, C., & Yaron, G. (2002). Conceptualizing socially sustainable development. A paper prepared for DFID and the World Bank, DFID.
25. Brown, S. C., Mason, C. A., Lombard, J. L., Martinez, F., Plater-Zyberk, E., Spokane, A. R., & Szapocznik, J. (2009). The relationship of built environment to perceived social support and psychological distress in Hispanic elders: The role of "eyes on the street". *Journals of Gerontology: Series B*, 64(2), 234-246.
26. Saoud, R. (2002). Introduction to the Islamic city. Foundation for Science Technology and Civilization Limited.
27. Cihangir, Istek, (2004), «The space occupied by marketplaces and their societies in the Islamic world – with. Particular reference to Isfahan and Istanbul» in Atsuyuki Okabe: *Islamic Area Studies with Geographical Information Systems*, Rutledge.
28. Jaffar, N., Harun, N. Z., & Abdullah, A. (2020). Enlivening the mosque as a public space for social sustainability of traditional Malay settlements. *Planning Malaysia*, 18(12).
29. Barron, L., & Gauntlet, E. (2002, March). WACOSS housing and sustainable communities' indicators project. In *Sustaining our Communities International Local Agenda 21 Conference*, Adelaide (pp. 3-6).